

MAISHIY TEXNIKA VOSITALARI BO‘YICHA BOJXONA NAZORATIDA RISKLARNI IQTISODIY BAHOLASHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Kushmanova Mahbuba Abdunabiyevna

Muhammad al-xorazmiy nomidagi toshkent axborot

texnologiyalari universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maishiy texnika vositalari bo‘yicha bojxona nazoratida risklarni iqtisodiy baholashning nazariy-uslubiy asoslari O‘zbekiston konteksti asosida tahlil qilinadi. Maishiy texnika importida bojxona qiymati, TIF TN kodi, brend, model, texnik parametr, raqamli markirovka, sertifikatlash va importchi xulq-atvori bilan bog‘liq risklar bojxona xizmatining fiskal samaradorligiga bevosita ta‘sir qiladi. Maqolada O‘zbekiston Bojxona kodeksi, bojxona qiymatini aniqlash tartibi, maishiy texnikani majburiy raqamli markirovkalash, “Xavflarni boshqarish” axborot tizimi va TIF ishtirokchilarini toifalash mexanizmlari asosida risklarni iqtisodiy baholash modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: maishiy texnika, bojxona nazorati, risklarni baholash, bojxona qiymati, TIF TN, raqamli markirovka, fiskal samaradorlik, O‘zbekiston bojxona xizmati.

KIRISH

O‘zbekiston tashqi savdosida maishiy texnika vositalari importi alohida nazorat talab qiladigan tovar guruhlaridan biridir. Sovutkich, kir yuvish mashinasi, konditsioner, televizor, mikroto‘lqinli pech, changyutkich, suv isitgich va boshqa texnika vositalari aholi iste‘moli, chakana savdo, servis xizmatlari, energiya samaradorligi hamda davlat byudjeti tushumlari bilan bevosita bog‘liq. Shu sababli mazkur tovarlar bojxona organlari uchun faqat iste‘mol mahsuloti emas, balki fiskal, texnik va nazorat risklari kesishadigan iqtisodiy obyekt hisoblanadi.

Maishiy texnika importida risklar bir nechta manbadan shakllanadi. Birinchidan, bojxona qiymati to‘g‘ri ko‘rsatilmasligi boj va QQS bazasini kamaytiradi. Ikkinchidan, TIF TN kodi noto‘g‘ri tanlanishi bojxona to‘lovlari, texnik tartibga solish va statistika sifatiga ta‘sir qiladi. Uchinchidan, model, brend, quvvat, sig‘im, energiya klassi va komplektatsiya kabi texnik belgilar to‘liq ko‘rsatilmasa, bojxona qiymatini solishtirma tahlil qilish qiyinlashadi. To‘rtinchidan, raqamli markirovkalash talablariga rioya qilinmasligi ichki bozor nazorati, iste‘molchi huquqi va yashirin aylanma xavfini kuchaytiradi.

O‘zbekiston qonunchiligida tovarlarning bojxona qiymatini aniqlash masalasi Bojxona kodeksi va Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 6-apreldagi 160-son qarori bilan tasdiqlangan nizom orqali tartibga solinadi. 160-son nizom O‘zbekiston bojxona hududiga olib kiriladigan tovarning bojxona qiymatini aniqlash tartibini belgilaydi. Bojxona kodeksi esa bojxona nazorati, bojxona qiymati, bojxona rasmiylashtiruv va

bojxona to'lovlari bilan bog'liq umumiy huquqiy asoslarni belgilovchi asosiy hujjatdir .

Mazkur maqolaning maqsadi maishiy texnika vositalari bo'yicha bojxona nazoratida risklarni iqtisodiy baholashning nazariy-uslubiy asoslarini O'zbekiston bojxona amaliyoti, qonunchiligi va institutsional islohotlari asosida ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bojxona nazoratida risklarni boshqarish xalqaro amaliyotda bojxona ma'muriyatchiligining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Jahon bojxona tashkiloti risk-menejment kompendiumi bojxona organlariga yuqori riskli yuklarni aniqlash, past riskli savdoni tezlashtirish va resurslarni maqsadli yo'naltirish bo'yicha metodologik asos beradi. Bunday yondashuv O'zbekiston uchun ham dolzarb, chunki bojxona nazoratida barcha yuklarni bir xil darajada tekshirish na fiskal, na tadbirkorlik muhiti nuqtayi nazaridan maqbul emas [1].

Mahalliy mualliflardan A. Suyunov va N. Turayev bojxona ma'murchiligining nazariy va amaliy masalalarini tahlil qilar ekan, bojxona qiymatini to'g'ri aniqlash, bojxona to'lovlarini undirish, ma'muriy tartib-taomillarni soddalashtirish hamda bojxona organlari faoliyati samaradorligini oshirish masalalarini bir tizimda ko'rib chiqadi. Ularning ishida O'zbekiston bojxona ma'murchiligi rivoji PF-5414, PQ-5582, PQ-4297 va PF-6005 kabi hujjatlar bilan bog'liq holda yoritilgan . Bu yondashuv maishiy texnika importida risklarni faqat huquqbuzarlik ehtimoli sifatida emas, balki bojxona ma'murchiligi sifati bilan bog'liq iqtisodiy kategoriya sifatida ko'rishga asos beradi.

D. Karimov va hammualliflar tomonidan O'zbekiston bojxona nazoratida risk-menejment tizimi bo'yicha olib borilgan tadqiqotda risklarni boshqarish bojxona nazoratini optimallashtirishning zarur elementi sifatida ko'rsatiladi . I. Muxtorov va T. Abdurahmonovning bojxona risk-menejmentini matematik va mantiqiy modellashtirishga oid ishlari esa risklarni axborot tizimlari, algoritmlar va intellektual qaror qabul qilish modellariga bog'lash imkonini beradi .

Bojxona qiymati masalasida T. N. Pardayev nomi bilan berilgan “Bojxona qiymati” o'quv-metodik materialida bojxona qiymatini deklaratsiyalash, qiymatga oid ma'lumotlarning hujjatlar bilan tasdiqlanishi, bojxona qiymati deklaratsiyasi va bojxona qiymatini nazorat qilish tartiblari yoritilgan. Mazkur materialda O'zbekistonda bojxona qiymatini belgilash xalqaro amaliyotning umumiy tamoyillariga asoslanishi qayd etiladi .

Xalqaro manbalarda esa bojxona risklarini baholash ko'pincha transaction value, unit value, trade mis-invoicing, post-clearance audit va data analytics yondashuvlari orqali izohlanadi. Choi bojxona ma'lumotlari asosida trade mis-invoicingni aniqlashda abnormal unit price va savdo hamkorlari ma'lumotlari tafovutidan foydalanishni taklif qiladi [5]. Bu yondashuv maishiy texnika importi uchun ayniqsa mos, chunki bir xil HS kodi ostidagi tovarlar qiymati model, brend va texnik parametrga qarab keskin farqlanishi mumkin.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli tahlil, huquqiy tahlil, riskga asoslangan yondashuv, iqtisodiy baholash, keys-stadi va mantiqiy modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tizimli tahlil maishiy texnika importidagi bojxona risklarini bojxona qiymati, TIF TN kodi, raqamli markirovka, importchi tarixi, sertifikatlash va fiskal tushumlar bilan bog‘liq yagona nazorat tizimi sifatida ko‘rib chiqishga imkon berdi.

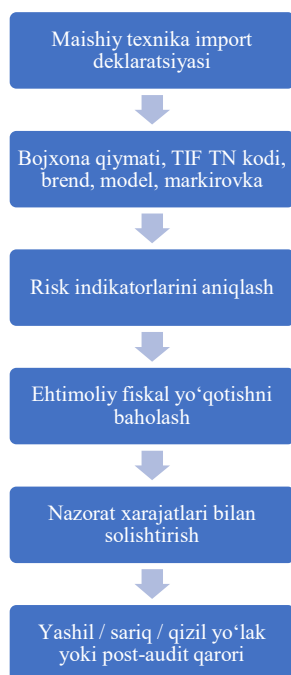
Huquqiy tahlil orqali O‘zbekiston Bojxona kodeksi, 160-son nizom, 148-son qaror va 2025-yilgi PF-57 hamda PQ-122 hujjatlarining risklarni boshqarishdagi ahamiyati o‘rganildi. 2025-yil 25-martdagi PF-57-son farmonda 2026-yil 1-martdan bojxona nazorati jarayonlari “Xavflarni boshqarish” axborot tizimi orqali yanada soddalashtirilishi belgilangan. PQ-122-son qarorda esa bojxona organlari xodimi tomonidan “Xavflarni boshqarish” axborot tizimi buyurgan bojxona operatsiyalarining bajarilishi majburiyligi qayd etilgan.

Riskning iqtisodiy bahosi quyidagi uslubiy model orqali ifodalanadi:

$$IRB = P * F * \frac{A}{C}$$

Bu yerda

IRB — iqtisodiy risk bahosi; P — qoidabuzarlik ehtimoli; F — ehtimoliy fiskal yo‘qotish; A — aniqlash imkoniyati; C — nazorat xarajati¹.

1-rasm. Maishiy texnika importida riskni iqtisodiy baholash modeli

Riskga asoslangan yondashuvda har bir import deklaratsiyasi quyidagi omillar asosida baholanadi: bojxona qiymati odatiy narx diapazonidan farq qilishi, TIF TN kodi o‘zgarishi, model-parametr ma’lumotlarining to‘liqligi, raqamli markirovka

¹ Bu modelda risk faqat huquqbuzarlik ehtimoli sifatida emas, balki aniqlanishi mumkin bo‘lgan fiskal zarar va uni aniqlashga ketadigan bojxona resurslari nisbatida baholanadi. Shuning uchun u bojxona resurslarini iqtisodiy jihatdan ustuvor deklaratsiyalarga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

mavjudligi, importchi tarixi, oldingi post-audit natijalari, transport hujjatlari va sertifikatlar mosligi.

NATIJARLAR

Tahlil natijalari O‘zbekiston sharoitida maishiy texnika vositalari bo‘yicha bojxona risklarini kamida besh guruhga ajratish zarurligini ko‘rsatadi.

Birinchi guruh — **bojxona qiymati riski**. Maishiy texnika vositalarida bojxona qiymati mahsulotning brendi, modeli, texnik quvvati, energiya samaradorligi, ishlab chiqarilgan mamlakati va komplektatsiyasiga bog‘liq. Masalan, bir xil “konditsioner” kodi ostida oddiy va inverter konditsionerlar, 9 000 BTU va 24 000 BTU quvvatli modellar, turli brend segmentlari mavjud bo‘lishi mumkin. Agar deklaratsiyada ushbu farqlar to‘liq aks etmasa, bojxona qiymati pasaytirilishi yoki noto‘g‘ri baholanishi xavfi paydo bo‘ladi.

Ikkinchi guruh — **TIF TN kodi riski**. Maishiy texnika ko‘p funksiyali mahsulotlarga aylanib bormoqda: isitish-sovitish, smart boshqaruv, Wi-Fi moduli, sensorli boshqaruv, kombinatsiyalashgan qurilmalar. Shu sababli ayrim mahsulotlarni to‘g‘ri tasniflash murakkablashadi. Kod xatosi nafaqat bojxona to‘lovlariga, balki texnik reglament, sertifikatlash va statistik hisobotga ham ta‘sir qiladi.

Uchinchi guruh — **raqamli markirovka riski**. O‘zbekistonda Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 2-apreldagi 148-son qarori bilan maishiy texnika mahsulotlarini majburiy raqamli markirovkalash tizimi joriy qilingan. Mazkur qarorda raqamli markirovkalangan mahsulotlar import qilinishi va ularning keyingi aylanmasi yuzasidan Davlat soliq qo‘mitasi, Davlat bojxona qo‘mitasi va operator o‘rtasida axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish belgilangan. Bu norma bojxona risklarini ichki bozor aylanmasi bilan bog‘lash imkonini beradi.

To‘rtinchi guruh — **importchi xulq-atvori riski**. O‘zbekiston bojxona tizimida 2026-yildan “Xavflarni boshqarish” axborot tizimi va TIF ishtirokchilari toifalash mexanizmini kuchaytirish rejalashtirilgani importchi tarixining ahamiyatini oshiradi. Agar importchining oldingi deklaratsiyalarida qiymat tuzatishlari, kod xatolari, markirovka talablari buzilishi yoki post-auditda qo‘shimcha hisoblangan to‘lovlar bo‘lgan bo‘lsa, bunday subyekt yuqori riskli guruhga kiritilishi mumkin.

Beshinchi guruh — **hujjat va ma‘lumotlar mosligi riski**. Invoice, packing list, transport hujjatlari, sertifikat, markirovka kodi, model nomi va TIF TN kodi o‘rtasidagi tafovutlar bojxona nazoratida muhim signal hisoblanadi. 2022-yildagi 160-son nizom bojxona qiymatini aniqlash tartibini belgilaganligi sababli deklarant tomonidan taqdim etilgan ma‘lumotlarning ishonchliligi bojxona nazorati markazida turadi.

1-jadval.

O‘zbekiston sharoitida maishiy texnika importi bo‘yicha risk guruhlari

Risk guruhi	Amaliy ko‘rinishi	Fiskal va iqtisodiy ta‘siri
Bojxona qiymati riski	Invoice qiymati odatiy qiymatdan past	Boj va QQS bazasi kamayadi
TIF TN kodi riski	Pastroq stavkali yoki noto‘g‘ri kod tanlanadi	To‘lovlar noto‘g‘ri hisoblanadi
Raqamli markirovka riski	Markirovka kodi yo‘q yoki mos emas	Yashirin aylanma va ichki bozor nazorati riski ortadi

Importchi riski	Oldingi qoidabuzarlik yoki post-audit tafovutlari mavjud	Chuqur nazorat zarurati oshadi
Hujjat mosligi riski	Invoice, sertifikat, model, kod tafovutlari	Rasmiylashtirish cho‘ziladi va nazorat xarajati ortadi

MUHOKAMA

O‘zbekiston kontekstida maishiy texnika importi bo‘yicha risklarni baholashda raqamli markirovka alohida afzallik beradi. Markirovka kodi mahsulotni bojxona rasmiylashtiruvidan keyingi ichki aylanma bosqichigacha kuzatish imkonini yaratadi. 148-son qaror talablariga ko‘ra, majburiy raqamli markirovkalanadigan maishiy texnika mahsulotlarini markirovkasiz sotish savdo qoidalarini buzish sifatida qaraladi. Demak, bojxona risklari faqat chegarada emas, balki mahsulotning keyingi realizatsiyasi bosqichida ham aniqlanishi mumkin.

2-jadval.

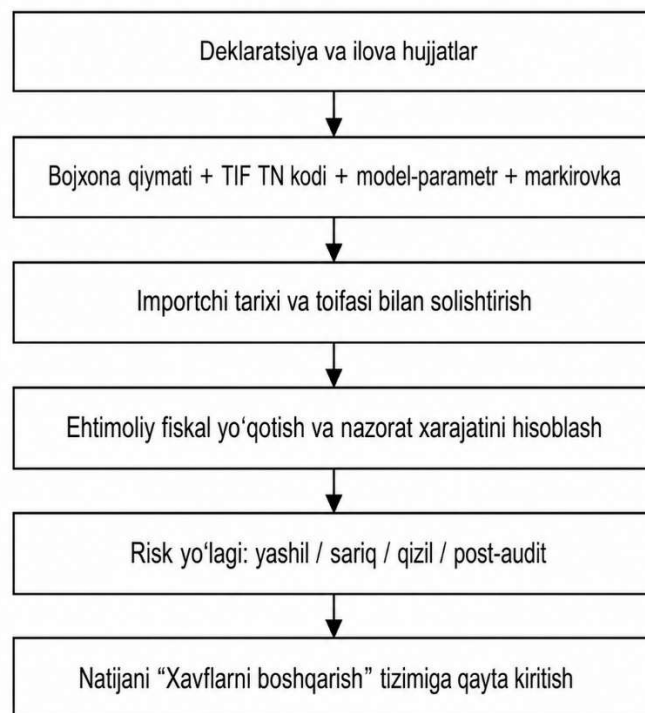
Risk darajasi va bojxona nazorati qarori

Risk darajasi	Belgilari	Nazorat chorasi
Past risk	Barqaror importchi, to‘liq hujjatlar, normal qiymat, markirovka mos	Yashil yo‘lak
O‘rta risk	Ayrim hujjat tafovutlari yoki unit value pasayishi	Sariq yo‘lak, qo‘shimcha hujjat
Yuqori risk	Juda past qiymat, kod/model nomuvofiqligi, markirovka muammosi	Qizil yo‘lak, chuqur tekshiruv
Kechiktirilgan risk	Chegarada aniqlash qiyin, lekin importchi tarixi shubhali	Post-audit nazorati

O‘zbekiston sharoitida maishiy texnika vositalari bo‘yicha risklarni iqtisodiy baholash bojxona xizmatining ikki vazifasi o‘rtasida muvozanat yaratishi kerak: bir tomondan, davlat byudjeti tushumlarini himoya qilish, ikkinchi tomondan, qonuniy savdoni ortiqcha to‘xtatib qo‘ymaslik. Agar bojxona barcha maishiy texnika yuklarini chuqur tekshirsa, tadbirkorlar uchun vaqt va logistika xarajatlari oshadi. Agar nazorat haddan tashqari yumshatilsa, bojxona qiymati, TIF TN kodi va markirovka bilan bog‘liq fiskal yo‘qotishlar yuzaga keladi.

Shu sababli asosiy yechim — riskni iqtisodiy ustuvorlik asosida baholashdir. Bunda deklaratsiya bo‘yicha ehtimoliy fiskal yo‘qotish yuqori, qoidabuzarlik ehtimoli katta va aniqlash imkoniyati mavjud bo‘lsa, chuqur nazorat o‘zini oqlaydi. Aksincha, past riskli importchilar tezkor rasmiylashtirilishi, ularning faoliyati keyinchalik tanlab post-audit orqali kuzatilishi mumkin.

O‘zbekiston uchun uchta amaliy mexanizm muhim. Birinchisi — brend-model-parametr bazasi. Unda sovutkich, konditsioner, kir yuvish mashinasi, televizor va boshqa mahsulotlar bo‘yicha model kodi, texnik quvvat, energiya klassi, ishlab chiqaruvchi va o‘rtacha import qiymati jamlanadi. Ikkinchisi — raqamli markirovka va bojxona ma’lumotlari integratsiyasi. 148-son qarorda soliq, bojxona va operator o‘rtasida axborot almashinuvi belgilanganligi bu yo‘nalish uchun huquqiy asos yaratadi. Uchinchisi — TIF ishtirokchisini toifalash. PF-57 doirasida “Xavflarni boshqarish” tizimini soddalashtirish va toifalash mexanizmini kuchaytirish nazarda tutilgani bojxona resurslarini yuqori riskli importchilarga yo‘naltirish imkonini beradi.

2-rasm. O‘zbekiston sharoitida maishiy texnika importi risklarini baholash zanjiri

Mahalliy olimlar ishlari bilan bog‘laganda, Suyunov va Turayevning bojxona ma‘murchiligi bo‘yicha yondashuvi risklarni faqat nazorat obyektı emas, balki bojxona tizimining samaradorligini belgilovchi boshqaruv elementi sifatida ko‘rishga yordam beradi. Muxtorov va Abdurahmonovning risk-menejmentni matematik modellashtirishga oid ishlari esa IRB kabi indekslarni algoritmik tizimlarga tatbiq etish imkonini beradi

XULOSA

Maishiy texnika vositalari bo‘yicha bojxona nazoratida risklarni iqtisodiy baholash O‘zbekiston bojxona xizmati uchun dolzarb nazariy-uslubiy yo‘nalishdir. Ushbu tovar guruhida bojxona qiymati, TIF TN kodi, brend, model, texnik parametr, raqamli markirovka, sertifikatlash va importchi xulq-atvori fiskal samaradorlikka bevosita ta‘sir qiladi.

O‘zbekiston kontekstida risklarni baholashning huquqiy asoslari Bojxona kodeksi, 160-son nizom, 148-son qaror hamda PF-57 va PQ-122 hujjatlari bilan mustahkamlanmoqda. Ayniqsa, “Xavflarni boshqarish” axborot tizimi, TIF ishtirokchilarini toifalash, maishiy texnikani raqamli markirovkalash va bojxona-soliq ma‘lumotlari almashinuvi maishiy texnika importida risklarni aniqroq baholash imkonini beradi.

Maqolada taklif etilgan IRB modeli riskni qoidabuzarlik ehtimoli, ehtimoliy fiskal yo‘qotish, aniqlash imkoniyati va nazorat xarajati nisbatida baholashga asoslanadi. Bu yondashuv past riskli importchilarni tezkor rasmiylashtirish, o‘rta riskli holatlarda qo‘shimcha hujjat so‘rash, yuqori riskli importlarda chuqur nazorat o‘tkazish va ayrim holatlarni post-auditga yo‘naltirish imkonini beradi.

Amaliy taklif sifatida maishiy texnika bo'yicha brend-model-parametr bazasini yaratish, raqamli markirovka ma'lumotlarini bojxona risk-profillari bilan integratsiyalash, importchilar tarixini avtomatik baholash, TIF TN kod va bojxona qiymati tafovutlarini unit value asosida solishtirish hamda post-audit natijalarini “Xavflarni boshqarish” tizimiga qayta kiritish maqsadga muvofiqdir².

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jahon bojxona tashkiloti. (2024). *Bojxona risk-menejmenti kompendiumi*. JBT.
2. Jahon bojxona tashkiloti. (2018). *Savdo hisob-fakturalarini noto'g'ri rasmiylashtirish orqali noqonuniy moliyaviy oqimlar: tadqiqot hisoboti*. JBT.
3. Jahon savdo tashkiloti. (1994). *1994-yilgi Tariflar va savdo bo'yicha Bosh bitimning VII moddasini qo'llash to'g'risidagi bitim*. JST.
4. O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi. (2016). Lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 6-apreldagi 160-son qarori. (2022). *O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga olib kiriladigan tovarning bojxona qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi nizom*.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 2-apreldagi 148-son qarori. (2022). *Maishiy texnika mahsulotlarini majburiy raqamli markirovkalash tizimini joriy etish to'g'risida*.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi PF-57-son Farmoni. (2025). *Davlat bojxona xizmati organlarining faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida*.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi PQ-122-son qarori. (2025). *Davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini raqamlashtirish va xavflarni boshqarish tizimini takomillashtirishga oid chora-tadbirlar*.
9. Suyunov, A., & Turayev, N. (2023). *Bojxona ma'murchiligi: nazariya va amaliyot*. Toshkent.
10. Karimov, D., va boshqalar. (2019). Risk management system in customs control of the Republic of Uzbekistan. *ResearchGate ilmiy nashrlari*.
11. Muxtorov, I., Abdurahmonov, T., & Saidov, A. (2025). Mathematical model of the customs clearance process taken into account of customs risks. *Uzbek Mathematical Journal*.
12. Pardayev, T. N. (sana ko'rsatilmagan). *Bojxona qiymati*. O'quv-metodik material.
13. Choy, Y. S. (2019). Bojxona ma'lumotlari tahlili orqali savdo hisob-fakturalaridagi noto'g'ri qiymatlarni aniqlash. *Jahon bojxona jurnali*, 13(2), 59–74.

² Post-audit natijalarini “Xavflarni boshqarish” tizimiga qayta kiritish risk-profillarning o'z-o'zini yangilashiga xizmat qiladi: avval aniqlangan xatoliklar kelgusida shunga o'xshash deklaratsiyalarni aniqlash algoritmini takomillashtiradi.